

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՑԱՆ
ՀՀ ԳՍՍ ՊԻ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԽՄՀՄ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների տարիներին հանդիսանալով ԽՄՀՄ սահմանամերձ տարածք և ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ՝ Խորհրդային Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ԽՄՀՄ «ռազմական նախապատրաստություններում»: Իր հերթին՝ խորհրդա-թուրքական, իսկ պատերազմի ավարտական փուլում՝ նաև ԽՄՀՄ-Արևմուտք դիվանագիտական դիմակայության ոլորտում էր հայտնվել 1921 թ. մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքների (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբից խորհրդային երկրի քաղաքական դեկլարությունը և կարմիր բանակի հրամանատարությունը սկսեցին հատուկ ուշադրություն հատկացնել ԽՄՀՄ հարավային սահմանների, այդ թվում՝ անդրկովկասա-թուրքական, ամրապնդման և ռազմականացման խնդիրներին: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում կուտակվում էին ռազմական զգալի ուժեր և միջոցներ, հիմնականում՝ ռազմական ավիացիա և հակաօդային պաշտպանության սպառազինություն:

Ռազմական նախապատրաստություններն առաջին հերթին պայմանավորված էին նրանով, որ, խորհրդային ռազմական հետախուզության գաղտնի տվյալների համաձայն, անգլո-ֆրանսիական դաշինքում քննարկվում էր Բաքվի նավթարդյունաբերական համալիրի և ԽՄՀՄ հարավային սահմանների ուղղությամբ ավիացիոն ռմբակոծությունների հնարավորությունը: Պետք է նկատել, որ 1940 թ. մարտի սկզբին անգլիական շտաբի

դեկավարությունը կառավարությանը հանձնարարել էր նախապատրաստվել հնարավոր ուժակոծություններին¹։ Հայտնի է նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում նկատվում էին անգլիական լրտես-ինքնաթիռների թռիչքներ ԽՍՀՄ օդային տարածքում²։ Մինչև ԽՍՀՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի անակնկալ հարձակումը Խորհրդային Միության ղեկավար Ի. Ստալինը, համոզված էր, որ երկրի հիմնական հակառակորդների թվում առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան է։ Խորհրդային ղեկավարությանը հայտնի էին դարձել Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերը՝ ԽՍՀՄ-ի վրա հնարավոր հարձակման դեպքում, որպես ռազմական հենադաշտ օգտագործելու Թուրքիայի տարածքը։ Այդ համատեքստում Խորհրդային Միությունը չէր բացառում նաև ռազմական ընդհարումը Թուրքիայի հետ, որպես Արեւմուտքի, ինչպես նաև ֆաշիստական Գերմանիայի գլխավոր դաշնակցի։ Վերջիններիս ծանրակշիռ օգնությամբ Թուրքիայի ռազմականացումը չէր կարող չանհանգստացնել Խորհրդային ղեկավարությանը և կարմիր բանակի հրամանատարությանը։

Ելնելով նշված դատողություններից, Խորհրդային ղեկավարությունը միջոցառումների կոնկրետ համալիր ծրագրեր ընդունեց՝ Թուրքիայի տարածքից Մեծ Բրիտանիայի հնարավոր հարվածներին պատրաստ լինելու համար։ Այսպես, արդեն 1940 թ. սկզբին Անդրկովկասի ռազմական շրջանում սկսեցին տեղակայվել ավիացիոն զորամասեր, ռազմական կործանիչներ և ուժակոծիչներ, ռազմական այլ միջոցներ ու տեխնիկա։ Մեկ տարում դրանց քանակը ռազմական շրջանում աճեց ավելի քան 4 անգամ³։ ԽՍՀՄ ռազմական այլ շրջաններից Անդրկովկաս տեղափոխվեցին հրաձգային մի քանի դիվիզիաներ, հրետանային, զենիթային և տանկային զորամասեր, որոնք հիմնականում տե-

¹ Sk'u Якушевский А., Агрессивные планы и действия западных держав против СССР в 1939-1941 гг., "Военно-исторический журнал", Москва, 1981, №8, էջ 52-53:

² Sk'u Документы внешней политики СССР, т. 23, кн. I, Москва, 1995, էջ 227-228:

³ Sk'u Мельтюхов М.И., Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (документы, факты, суждения), Москва, 2002, էջ 215-216:

դակայվում էին Խորհրդային Ադրբեջանում, սակայն բաժին հասավ նաև Հայաստանին ու Վրաստանին: Վերջինս, իր հերթին, հրատապ դարձրեց վերակառուցելու Անդրկովկասի հանրապետությունների արդյունաբերական որոշ գործարանները և ձեռնարկությունները՝ վնասված ռազմական տեխնիկան առագ վերանորոգելու, ինչպես նաև ռազմարդյունաբերական պատվերներ կատարելու համար: Այդ նպատակով Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում՝ Հայաստան, ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և հումք: Խորհրդային Հայաստանում ռազմական տեխնիկա, մասնավորապես տանկեր վերանորոգելու առաջադրանքներ ստացան Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի (Գյումրի) մեխանիկական գործարանները: Այսպես, Խորհրդային Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում տեղակայված ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմիսարիատի Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի ռազմխորհրդի կողմից ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահին 1940 թ. մայիսի 10-ին ուղղված թիվ 0041730 գրությունով, «Պատերազմական ժամանակի միջոցառումների նախապատրաստական աշխատանքների անցկացման կարգին համապատասխան, խնդրվում էր.

1. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային տրանսպորտի ժողկոմատին, որպեսզի ընթացիկ տարում ամենասնդմ ժամկետներում կառուցի 8 բենզալցակայան և կազմակերպի դրանց շահագործումը հետևյալ վայրերում. Լենինական՝ 200 խորանարդ մետր տարողությամբ և լիցքավորման 4 կետով, Համամլու՝ համապատասխանաբար՝ 100 և 2, Դիլիջան, Սևան և Վորոնցովկա՝ 60 և 1, Սարդարապատ, Միկոյան և Ապարան՝ 60 և 2:

2. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային և տեղական արդյունաբերության ժողկոմատներին, ինչպես նաև Երքաղխորհրդի տեղական արդյունաբերության վարչությանը, ձեռք առնելու համապատասխան միջոցներ՝ Պաշտպանության ժողկոմատի տանկերի, ռազմական և այլ ավտոմեքենաների ու տրակտորների

ամենամայա վերանորոգումը պատերազմական ժամանակում ապահովելու նպատակով¹:

Մասնավորապես, հանձնարարվում էր Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի մեխանիկական գործարաններում վերանորոգման ընդունել համապատասխանաբար՝ 15 և 10 հատ S-26 մակնիշի տանկեր: Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններից բացի ռազմական և այլ մեքենաների ու տրակտորների վերանորոգում պետք է իրականացնեին նաև Կիրովականի, Ախտայի, Արթիկի, Հոկտեմբերյանի և Նոր Բայազետի վերանորոգման կայանները:

Նշված ծրագրի կատարումն ապահովելու նպատակով հանձնարարվում էր կարգադրել ժողկոմատներին, որպեսզի վերջիններս անհապաղ հայտեր ներկայացնեն ԽՍՀՄ Ժողտնտխորհուրդ՝ անհրաժեշտ քանակի պահեստամասեր և կոմպեր ստանալու համար: Կարգադրվում էր նաև «Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի համապատասխան ստորաբաժանումից անմիջապես ընդունել անհրաժեշտ քանակությամբ մեքենաներ՝ վերանորոգման աշխատանքները յուրացնելու նպատակով»: Գրությունը ստորագրել էին Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի առաջին դեմքերը՝ գորքերի հրամանատար, բանակի երկրորդ աստիճանի հրամանատար Ի.Վ. Տյուլենևը, ռազմխորհրդի անդամ, դիվիզիոնի կոմիսար Դորնինը և շտաբի պետ Ֆ.Ի. Տուլբուխինը²: Վերջինս վկայում է Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի ղեկավարության կողմից խնդրին մեծ կարևորություն տալու մասին: Նշենք, որ 1940 թ. հիմնադրված և ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի համակարգում ընդգրկված Երևանի թիվ 447 գործարանում 1942 թ. աշնանից սկսեցին իրականացվել նաև մարտերում վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ: Մինչև տարեվերջ գործարանը վերանորոգեց շուրջ 36 միավոր ինքնաթիռ³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 8, գ. 7, թ. 613-614:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 614:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, թ. 103-104:

Անդրկովկասում ռազմական ներուժի կուտակմանը զուգահեռ՝ երկրի ղեկավարությունը և բանակի հրամանատարությունը հաստուկ ուշադրություն էին դարձնում ինչպես Թուրքիայի վերաբերյալ հետախուզական տվյալների հավաքմանը, այնպես էլ Մերձավոր արևելքում ռազմական գործողությունների հնարավոր թատերաբեմի ուսումնասիրությանը: ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի ղեկավարության տվյալների համաձայն՝ 1940 թ. փետրվարի 1-ի դրությամբ թուրքական հակաօդային պաշտպանության համակարգը (ՀՕՊ) պարունակում էր 13 զենիթային դիվիզիա և 3 առանձին զենիթային մարտկոց: Խորհրդային հետախուզության փաստաթղթերում ուշադրություն էր դարձվում Թուրքիայի ռազմական ավիացիայի գնահատականին: 1940 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ նրանում առկա էր 800 ինքնաթիռ, որոնցից 350-ը՝ ժամանակակից տեսակի: Նշվում էր նաև, որ, չնայած այն օգնությանը, որ Թուրքիային տրամադրում էն Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, թուրքական ՀՕՊ-ը, այնուհանդերձ, խոցելի է, քանի որ արդյունավետ չեն գործում ռադարային սարքավորումները, ցածր է հրամանատարական կազմի ռազմական պատրաստվածությունը և այլն¹:

Արդեն 1940 թ. ապրիլին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողովմատի և Գլխավոր շտաբի համապատասխան կարգադրությամբ, կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարությունը կարգադրում է Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի հեռահար ուժակոծիչների զնդերին ուշադրություն դարձնել, մշակել և ուսումնասիրել ավիահարվածների հնարավորությունը ռազմավարական այնպիսի կարևոր շրջանների վրա, ինչպիսիք են Ալեքսանդրիան, Բեյրութը, Նիկոսիան, Մտամբուլը, Անկարան, Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները և այլն: ԽՍՀՄ սնծովյան նավատորմի ղեկավարության ուժերի ստաջ խնդիր էր դրվում՝ պատրաստ լինել հարվածներ հասցնելու Թուրքիայի ռազմածո-

¹ Скв Степанов А.С., Военные планы и оборонная промышленность СССР накануне и в начале Второй мировой войны: британский фактор. Отечественная история, Москва, 2006, № 3, էջ 36-37:

վային նավատորմի, Մարմարի ծովի և Բոսֆորի նեղուցի շրջանում տեղակայված ռազմականների ուղղությամբ¹:

Նշված մոտեցումները և կարմիր բանակի առջն զորված մարտական առաջադրանքներն առաջին հայացքից թեն բախտախնդիր ու ցնորքային էին, սակայն ցույց են տալիս, որ ԽՍՀՄ-ը շարունակում էր Թուրքիային դիտել որպես հնարավոր հակառակորդ: Ավելին, խորհրդային առաջնորդների անդրկովկասյան գաղտնի բանակցություններում երբեմն առաջ էին քաշվում Թուրքիայի հնարավոր մասնատման վերաբերյալ զայթակղիչ գաղափարներ: Այսպես, Կոմինտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղար Գեորգի Դիմիտրովի հետ 1940 թ. նոյեմբերի 25-ին ունեցած զրույցի ժամանակ Ի. Ստալինը արտահայտվում է բավական հստակ. «Մենք թուրքերին կվռնդենք դեպի Ասիա: Դա ի նշ Թուրքիա է, այնտեղ 2 մլն վրացի կա, 1,5 մլն հայ, 1 մլն քուրդ և այլն: Թուրքերը միայն 6-7 միլիոն են»²: Ստալինը, իհարկե, չափազանցնում էր, բայց դրանից նրա հեռահար մտադրությունների բուն էությունը չէր փոխվում:

1941 թ. մարտի 25-ին Սոսկվայում և Անկարայում թեն հրապարակվեց կողմերի նկատմամբ հնարավոր ռազմական ագրեսիայի դեպքում չեզոքության մասին խորհրդա-թուրքական համաատեղ հռչակագիրը, սակայն դա չէր խանգարում, որպեսզի խորհրդային հետախուզությունը շարունակեր գաղտնի նոր տեղեկություններ հավաքել Թուրքիայի ռազմական ներուժի մասին: Մասնավորապես, Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի՝ Խորհրդային Հայաստանում տեղակայված հետախուզության բաժինն ապրիլ ամսին գաղտնի տեղեկանք էր պատրաստել Էրզրումում (Կարինում), Սարիղամիշում, Արդվինում և այլ շրջաններում տեղակայված թուրքական զորամիավորումների և նրանց սպառազինության մասին³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

² Димитров Г., Дневник (9.III.1933 - 6.II.1949), София, 1997, с. 203.

³ Տե՛ս Степанов А.С., նշվ. աշխ., էջ 86-87:

Թուրքիայի հակախորհրդային քաղաքականության դրսևորումն էր 1941 թ. հունիսի 18-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմի սկսվելուց ընդամենը 4 օր առաջ, ստորագրված գերմանաթուրքական բարեկամության և չհարձակման մասին պայմանագիրը: Ուստի պատերազմի սկզբից նեթ Ի. Ստալինը շարունակում էր չվստահել Թուրքիային: Արդեն 1941 թ. հուլիսի 4-ին Անդրկովկասի հանրապետությունների կոմկուսների առաջին քարտուղարների (Հայաստանի՝ Գ. Հարությունյանի, Վրաստանի՝ Կ. Չարկվիանիի և Ադրբեջանի՝ Մ. Բադիրովի) հետ հանդիպման ժամանակ Ատալինը հայտարարեց. «Ռազմաճակատը ձեզանից հեռու է, բայց, համենայնդեպս, դուք գտնվում եք վտանգավոր գոտում: Մենք չենք կարող վստահ լինել, որ Թուրքիան չեզոքություն կպահպանի»¹:

Թուրքական վտանգի մասին շարունակում էին վկայել նաև Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի հետախուզության նոր տվյալները: 1941 թ. օգոստոսի 15-ի տվյալների համաձայն՝ թուրքաանդրկովկասյան սահմանին տեղակայված թուրքական 48 հետնակային դիվիզիաներից 28-ը կենտրոնացված էին Վան-Երևան, Կարս-Գյումրի և Արդահան-Ախալցխա-Ախալքալակ ուղղություններով: Միաժամանակ, թուրքական կողմը ծավալել էր ճանապարհաշինարարական մեծածավալ աշխատանքներ՝ ռազմական փոխադրամների նպատակով²:

Անդրկովկասում խորհրդային ռազմական նախապատրաստությունները, կապված թուրքական վտանգի ուժգնացման հետ, 1942 թ. գարնանից ավելի ծավալվեցին: Անդրկովկասի հանրապետություններում տեղակայված խորհրդային զորքերի քանակը հասավ մինչև 25 դիվիզիայի. այն ժամանակ, երբ այդ ուժերը խիստ անհրաժեշտ էին այլ ռազմաճակատներում ընթացող կատաղի մարտերում: 1942 թ. փետրվարից Անդրկովկասյան ռազ-

¹ Горьков Ю., Государственный комитет обороны постановляет (1941-1945), Москва, 2002, с. 230.

² Տե՛ս Արությունյան Կ.Ա., Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945), Ереван, 2004, էջ 51:

մական շրջանի հրամանատար նշանակվեց բանակի գեներալ Ի.Վ. Տյուլեննը, որը շրջանի ղեկավարման մեծ փորձ էր կուտակել դեռևս 1939-1940 թթ.: 1942 թ. մարտի 12-ին Թբիլիսիում Մ. Բաղիրովի, Կ. Չարկվիանիի և Գ. Հարությունյանի մասնակցությամբ կայացած խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց մարտի 13-ից Անդրկովկասյան ռազմական շրջանում անցկացնել ռազմա-ուսումնական խաղեր, և որպես հավանական հակառակորդ նկատի ունենալ Թուրքիան:

«Ռազմական գործողությունները» սկսվելու էին Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան տարածքների վրա խորհրդային զորքերի հարձակումով և պետք է ավարտվեին Օլթիի, Մարիդամիշի, Տրապիզոնի և Էրզրումի զրավմամբ: Նախատեսվում էր, որ ռազմական գործողությունների երրորդ փուլում՝ 31-րդ օրը, կարմիր բանակի առաջավոր զորամասերը մտնելու էին Էրզրում¹:

Անդրկովկասյան ռազմական շրջանի իրադրությունը քննարկելու նպատակով 1942 թ. ապրիլի 25-ին Մոսկվայում ընդունվելով Տյուլեննին, Ատալինը, Պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամների, Գլխավոր շտաբի պետի և այլոց ներկայությամբ նրան հրամայում է ուժեղացնել ռազմական շրջանը՝ հազեցնելով ռազմական տեխնիկայով և զինամթերքով: Գլխավոր շտաբի ապրիլի 26-ի հրահանգների համաձայն՝ տարածաշրջան էին ուղարկվելու հրետանային զորագունդ, 6 զրահագնացք, 6 ավիազորագունդ, 100 բեռնատար: Նախատեսվում էր նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններ (այդ թվում՝ Հայաստան) ուղարկել լրացուցիչ սարքավորումներ և հումք՝ ռազմաարդյունաբերական պատվերներն ավելի լայն ծավալներով իրականացնելու համար²:

¹ Ску Безугольный А.Ю., Ни войны, ни мира: Положение на советско-турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны, "Военно-исторический архив", Москва, 2003, № 5, էջ 67-73:

² Մանրաշահյան տեղի Խաչատրյան Կ.Դ., Советская Армения и Армянский вопрос в сфере военных приготовлений СССР и советско-турецкого противостояния в

Ի զարգացումն վերը նշված հրահանգների, 1942 թ. մայիսի 1-ին կազմավորվում է Անդրկովկասյան ռազմաճակատը: Վերջինիս ղիվիզիաների հրամանատարները շուտով հրահանգ են ստանում՝ պատրաստ լինելու Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմին: Ասկայն 1942 թ. մայիսի 26-ին Լոնդոնում անգլո-խորհրդային դաշինքի մասին ստորագրված պայմանագիրը որոշ ժամանակով արգելակեց Թուրքիայի դեմ խորհրդային ռազմական նախապատրաստությունները: Պայմանագրի ստորագրմանը նախորդել էր կողմերի միացյալ հայտարարությունը, ուր նշվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան և ԽՍՀՄ-ը «պատրաստ են ազնվորեն պահպանելու Թուրքական հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը... և Թուրքիային տրամադրել ցանկացած օգնություն ու աջակցություն այն դեպքում, եթե նա հարձակման ենթարկվի մեկ այլ տերության կողմից»¹: Այսպիսով Անգլիան հերթական անգամ կանխում էր ԽՍՀՄ-ի հնարավոր հարձակումը Թուրքիայի վրա:

Այդուհանդերձ, թուրքական զորքերի շարունակվող կուտակումը խորհրդաթուրքական սահմանում և Մտալինգրադյան ճակատամարտի ամենաթեժ օրերին բարձրաստիճան թուրք ղեկավարների հակախորհրդային հայտարարությունները նյարդանացնում էին խորհրդային ղեկավարությանը: Հայտնի է, որ գերմանաթուրքական զադտնի պայմանավորվածությունների համաձայն, անդրկովկասաթուրքական, այդ թվում՝ Խորհրդային Հայաստանի սահմանի երկայնքով տեղակայված թուրքական 26 զորագնդերը կազմ ու պատրաստ էին ներխուժելու խորհրդային տարածք, եթե ֆաշիստական բանակները զրավեին Մտալինգրադը և ամրապնդվեին Կովկասում:

годы Второй мировой войны //История: электронный научно-образовательный журнал. – 2011. – Вып.7: Содружество Независимых Государств: Историческое пространство обществ, народов, стран, регионов [Электронный ресурс]; <http://mes.igh.ru/magazine/content/armenian-iiIssue.html>.

¹ Ржешевский О.А., Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии: Документы, комментарии 1941-1945, Москва, 2004, с. 188-189.

Պետք է նշել, որ պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը պատերազմի ողջ ընթացքում ուներ՝ ընդգծված հակախորհրդային, կարելի է ասել, հակառուսական բնույթ¹: Բնորոշիչ են Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջոզլիի հետևյալ հայտարարությունները. «Ռուսական խնդիրը Գերմանիան կլուծի միայն այն դեպքում, եթե ոչնչացվեն Ռուսաստանում բնակվող ռուսների ատնվազն կեսը» և, «որպես թուրք, ինքը մոլեգնաբար ցանկանում է Ռուսաստանի ոչնչացումը, ինչը կհանդիսանա ֆյուրերի ամենամեծ սխրանքը, որը կարող է կրկնվել հարյուր տարին մեկ»²: Խորհրդային հատուկ ծառայությունների տեղեկացմամբ՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նորանշանակ նախարար Ն. Մենեմեն-չիօղլին մեկ ամիսով հայտարարել էր, որ «Եթե գերմանաթուրքական համաձայնագիրն անգամ որոշակի նպաստ ունենա ԽՍՀՄ-ի պարտությանը պատերազմում, ապա այն դրական կարելի է համարել»³:

Սակայն ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ պատերազմում կարմիր բանակի և դաշնակից զորքերի հաղթանակները շուտով սթափեցրին թուրքական իշխանություններին: Ավելին, 1945 թ. փետրվարի 23-ին Թուրքիան ստիպված էր պատերազմ հայտարարել Գերմանիային և Ճապոնիային, ինչն, իհարկե, ձևական բնույթ էր կրում, թուրքական ճկուն դիվանագիտությունը դրանով փորձում էր սիրաշահել Խորհրդային Միությանը և չեզոքացնել սպառնացող վտանգը: Սակայն ԽՍՀՄ դեկլարությունն աչալուրջ էր և անմիջապես՝ 1945 թ. մարտի 19-ին, հանդես եկավ կառավարության հայտարարությամբ այն մասին, որ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի խորհրդա-թուրքական բարեկամության և չեզոքու-

¹ Մանրամյան տե՛ս Խաչատրյան Կ.Դ., Советско-турецкие отношения на начальном этапе холодной войны и Армянский вопрос (1945-1949 гг.), «Вестник РАУ», Ереван, 2003, № 1, էջ 50-57:

² Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941-1943), Москва, 1946, док. 27, с. 98.

³ Гасанлы Дж., СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953), Москва, 2008, с. 110.

թյան պայմանագրի ժամկետը լրանալու կապակցությամբ, այն չեղյալ է հայտարարվում (դեմոնստրացիա):

Այսպիսով, Խորհրդային Միությունն ակտիվացնում էր իր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ¹: Դրա վկայությունն էր նաև այն, որ «1945 թ. ապրիլի 6-ին ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում ընդունեց Անդրկովկասի ավտոմոբիլային ճանապարհները վերակառուցելու մասին, որը հետո զնացող նպատակ էր հետապնդում և փաստորեն ռազմական նախապատրաստությունների սկիզբ էր»²:

1945 թ. մայիս-հունիսին տեղի ունեցած խորհրդա-թուրքական բանակցությունների ժամանակ խորհրդային կողմը թուրքերին ծանուցեց, որ պատրաստ է նոր պայմանագիր կնքելու Թուրքիայի հետ, եթե վերանայվի Բոսֆոր ու Դարդանեղ նեղուցների վերահսկողության վերաբերյալ Մոնտրոյի համաձայնագիրը և Թուրքիան Խորհրդային Միությանը վերադարձնի 1921 թ. մարտի 16-ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային զիջած տարածքները՝ Կարսը, Մուրմալուն, Արդահանը, Արդվինը: Համաձայնություն, սակայն, չկայացավ. թուրքական կողմը վճռականորեն մերժեց խորհրդային պահանջները: Այդ հարցում Թուրքիան ստացել էր Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի անթաքույց քաղաքական և ռազմական աջակցությունը. սկսվում էր սառը պատերազմի դարաշրջանը³:

Թուրքիային Խորհրդային Միության կողմից ներկայացված տարածքային պահանջները քննարկման առարկա դարձան նաև

¹ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ.Դ., *Армянский вопрос и репатриация армян в Советскую Армению в 1945-1949 гг.*, «Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ)», Москва, 2007, № 2, էջ 124-133:

² Տե՛ս Վիրաբյան Ա., *Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.)*, Երևան, 2001, էջ 37:

³ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ.Դ., *Армянский вопрос в сфере советско-турецкого противостояния в годы Второй мировой войны и на начальном этапе холодной войны. //Актуальные проблемы Второй мировой и Великой Отечественной войн /к 65-летию Великой Победы//*, Минск, 2010, էջ 326-337:

Մեծ տերությունների ղեկավարների 1945 թ. հուլիսին տեղի ունեցած Պոտսդամի կոնֆերանսում: Մակայն պատերազմում ԽՍՀՄ-ի երբեմնի դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ-ը, վճռականապես հանդես եկան Թուրքիային պաշտպանելու դիրքերից: Թուրքիայի նկատմամբ խորհրդային տարածքային պահանջները դիտարկելով «կոմունիզմի ծավալումը զսպելու» դիրքերից՝ ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիան չպաշտպանեցին Հայկական հարցում ԽՍՀՄ քաղաքականությունը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում խնդիրը ներքաշվեց ԽՍՀՄ-ի և Արևմուտքի առճակատման, սկսվող սառը պատերազմի գաղափարական, ռազմավարական և քաղաքական հակամարտության ոլորտը:

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանը դիտվում էր որպես ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ, միաժամանակ՝ հուսալի պատնեշ թուրքական հնարավոր հարձակման դեպքում: Հայաստանը, նրա պաշտպանունակության, ռազմական պատրաստվածության, ռազմական արդյունաբերության ներուժի զարգացման խնդիրները կարևորվում էին խորհրդային ղեկավարության և բանակի հրամանատարության կողմից:

КАРЕН ХАЧАТРЯН
ИИ НАН РА

СОВЕТСКАЯ АРМЕНИЯ В СФЕРЕ ВОЕННЫХ
ПРИГОТОВЛЕНИЙ СССР В ГОДЫ
ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

В годы Второй мировой и Великой Отечественной войн являясь приграничной территорией СССР, а в контексте военно-политической международной ситуации послевоенных лет - и "холодной войны", Советская Армения занимала важное место в "военных приготовлениях СССР". В свою очередь - в сферу советско-турецкого, а в более широком понимании - в сферу противостояния между Советским Союзом и Западом, был вовлечен и Армянский вопрос. В данном контексте - вопрос возвращения Советской Армении территорий, отторгнутых Турции по Московскому и Карсскому договорам 1921 г.

Накануне Великой Отечественной войны Советский Союз рассматривал Турцию как потенциального противника и вынашивал определенные планы. Милитаризация Турции при весомой поддержке Англии и Франции не могла не беспокоить советское руководство. Оно приступило к наращиванию военного потенциала в Закавказье, с начала 1940 г. в Закавказский Военный округ стали перебрасываться авиационные части военных истребителей и бомбардировщиков, а также артиллерийские и танковые части из других военных округов страны. В основном эти силы перебрасывались в Советский Азербайджан, но доставалось также и Армении с Грузией. Отметим, что с началом Великой Отечественной войны многие промышленные предприятия Советской Армении были переоборудованы на военный лад и начали выпускать военную продукцию, в годы войны было освоено производство около 10 видов боеприпасов, в том числе корпусов

авиабомб, противотанковых, противопехотных мин и т.д.; 2 вида вооружений, в том числе некоторые виды ротных минометов; 6 видов средств связи т. д. На заводах республики ремонтировались танки, самолеты, другая военная техника.

Таким образом, являясь приграничной территорией СССР, Советская Армения в годы войны воспринималась как территория вероятных военных действий и, одновременно, как заслон против возможной турецкой агрессии. В этом контексте, вопросы обороноспособности Армении, наращивания ее военно-промышленного потенциала находились в центре постоянного внимания советского руководства и военного командования.

KAREN KHACHATRYAN
IH NAS RA

**SOVIET ARMENIA IN THE SPHERE OF SOVIET
MILITARY PREPARATIONS DURING II WORLD WAR**

SUMMARY

During the World War II and the Great Patriotic War, being a border area of the Soviet Union, and in the context of military-political situation of the international post-war years and the "Cold War", Soviet Armenia had an important place in the "Soviet military preparations." The Armenian question had been involved in the sphere of the Soviet-Turkish, but in a broader sense, in the scope of the confrontation between the Soviet Union and the West. In this context - the return to Soviet Armenia of the territories annexed by Turkey by the Moscow and Kars Treaties in 1921.

On the eve of the Great Patriotic War the Soviet Union saw Turkey as a potential enemy and had certain plans on it. The militarization of Turkey by the weighty support of Britain and France

disturbed the Soviet leadership. It began to build up military potential in the Transcaucasia. Since the beginning of 1940 military aircraft parts of fighters and bombers, as well as artillery and tank units from other districts were transferred to the Transcaucasian Military District. In general, these forces were moved to Soviet Azerbaijan, but Armenia and Georgia also got some of it. Note that with the beginning of the World War II, many industrial enterprises of Soviet Armenia were reconstructed and began to produce military products. During the years of war there had been mastered about 10 types of ammunition, including shells of airbombs, antitank and antiinfantry mines, 2 types of weapons, including company mortars, 6 types of communications etc.

Thus, as a frontier territory of the USSR, during the war Soviet Armenia was perceived as an area of possible military actions and at the same time as a barrier against possible Turkish aggression. In this context, the issues of the defense of Armenia and increasing its military-industrial potential were at the focus of the constant attention of the Soviet leaders and military commanders.